

H. Deniz Yüksek, *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*, İletişim, İstanbul, 2003, s. 288.

Genelde ekonomik faaliyetlerin uluslararasılaşması süreci ve özelde de bu sürecin mikro alanlardaki yansımaları son yıllarda artan oranda araştırmacının ilgi odağını oluşturuyor. Söz konusu alan, ekonominin çeşitli alt disiplinlerinin yanı sıra, işletme ve sosyoloji gibi bilim dallarının da katkılarıyla zenginleşmekte. Aslında, süre giden değişimleri tam olarak anlayabilmemiz için gerekli olanın da, zaten bu çeşit bir disiplinler arası yaklaşım olduğu ileri sürülebilir. Bu açıdan bakıldığında, Yüksek'in *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri* adlı kitabında Türkiye'de kayıt dışı uluslar-ötesi ekonominin 'başkenti' olarak niteleyebileceğimiz Laleli örneğinin ekonomik sosyoloji yaklaşımıyla incelenmesi oldukça isabetli ve ilginç bir konu seçimi olarak karşımıza çıkıyor. Bilindiği gibi, Rusya Federasyonu'nu ciddi bir biçimde etkileyen 1998 krizinin ardından önemli ölçüde daralan Laleli piyasası, Türkiye'de yaşanan 2001 krizinden sonra yeniden canlanmaya başlamış durumda. Laleli piyasasının kayıt dışı karakteri nedeniyle güvenilir istatistiklere ulaşmak sorunlu olsa da, DİE ve DPT verilerinde bu pazarlarla bağlantılı uluslararası ticaret faaliyetlerinin 1990'ların ortasında 10 milyar dolar gibi önemli bir rakama ulaştığı, ancak 2000'li yılların başında 3-4 milyar dolar düzeyine gerilediği tahmin ediliyor.

Yüksek'in kitabının en önemli katkısı Laleli'nin *uluslar-ötesi enformel bir ekonomi* olarak kapsamlı bir analizinin sunulması ve böylece uluslararası şirketler tarafından değil de, küçük girişimciler tarafından örülen uluslar-ötesi üretim ve dağıtım ağlarına Laleli-Moskova mekiği örneğinden hareketle ışık tutulması olarak özetlenebilir. Kitap, yazar tarafından 1996-1997'de bir yıl süre içinde İstanbul'da yapılan anket ve mülakat çalışmasını ve ayrıca 1999, 2001, ve 2002 yıllarının yaz aylarında İstanbul, Moskova, Trabzon ve Ordu'da gerçekleştirilen bir dizi mülakatı temel almakta olduğundan, yöntemsel olarak bir 'çok sahalı etnografya' çalışması olarak nitelendirilebilir (s. 32).

Laleli piyasasının genel özelliklerinin tanıtıldığı giriş bölümünün ardından, kitabın ikinci bölümünde enformel ekonomi kavramı, Braudel'in 'piyasa ekonomisi' anlayışı çerçevesinde ele alınıyor. Bu kısımdaki temel vurgu, dünya ekonomisinin geçirmekte olduğu dönüşüm ile ilgili çalışmaların daha çok Braudel'in *karşı piyasa* olarak adlandırdığı üst katmanlarda faaliyet gösteren uluslararası şirketler, küresel para ve meta akışları bağlamında ele alındığı, oysa iktisadi hayatın Braudel'in tanımıyla ara katını oluşturan ve küçük girişimcilerin hüküm sürdüğü *piyasanın* da günümüzde uluslar-ötesi bir dinamiğe sahip olduğu yönünde. Bu açıdan bakıldığında, gelişen ulaştırma ve haberleşme teknolojilerinin, yalnızca dünya ekonomisinin üst katlarında, çokuluslu büyük şirketler bazında bir dönüşüme yol açmakla kalmadığı, aynı zamanda küçük girişimcilerin faaliyette bulunduğu Braudel tipi *piyasayı* da ulusal sınırların ötesine ittiği sonucuna varmak mümkün. Yüksekler, söz konusu uluslar-ötesi piyasanın, devletlerin ve küresel yönetim kurumlarının düzenlemesi altında olmayan ekonomik boşluklara nüfuz ederek kendisine yer açtığını öne sürüyor. Diğer bir deyişle, 'bavul ticareti piyasası, uluslar-ötesi bir uzam içinde *mekikler (çelnoklar)* tarafından *dokunmuş* olan bir ağ' olarak ele alınıyor (s. 47). Türkiye ile ESB arasında Laleli-Moskova mekiği ile dokunmuş bu ağlar, bir yarı-çevre ülkesindeki enformel sektörle sosyalizm sonrası bir ortamdaki enformel ekonominin bir çeşit alışı olarak değerlendiriliyor. Dünyanın başka yerlerindeki kayıt dışı uluslararası ticaret faaliyetlerine de kısaca değinen bu bölüm, küçük ölçekli uluslararası kayıt dışı ticareti, suç örgütleri denetimindeki büyük ölçekli kaçakçılık faaliyetlerinden ayırt etmeye de çalışılıyor. 'Devlet tarafından denetlenmeyen ve/veya düzenlenmeyen ve aynı ya da nakdi gelir kazanmak için yapılan *yasal* ekonomik faaliyetler' (s. 52) olarak tanımlanan enformel ekonomi, bu tanımıyla hem hane ekonomisi hem de 'kriminal' ekonomiden ayrıştırılıyor. Türkiye ile ESB arasında hem büyük ölçekli örgütlü kayıt dışı ticaretin, hem de küçük ölçekli enformel ticaretin mevcut olduğuna işaret eden yazar, söz konusu uluslar-ötesi enformel piyasasının dinamizminin küçük ölçekli ticaretten kaynaklandığını savunuyor.

Üçüncü bölümde, İstanbul'da bavul ticaretine yönelik imalat ve toptancılık faaliyetleri büyüteç altına alınıyor. Bu bölümde yazar, 'bavul ticaretine yönelik imalat' ile 'uluslararası şirketler tarafından örgütlenen ihracata yönelik imalat' arasında bir ayırım yapmaya çalışıyor. Yazara göre, üretim üzerinde çokuluslu şirketlerin baskısı olmadığından, bavul ticaretine yönelik çalışan imalatçılar, Batı piyasalarına çalışan ihracatçılara kıyasla daha büyük kar oranları elde edebiliyorlar. Bu noktada durup, yazarın söz konusu tespitleri hakkında birkaç yorum yapmak yararlı olabilir. İstanbul'da faaliyet gösteren deri sanayicileri örneğinden hareket edecek olursak (deri, konfeksiyon ve ayakkabı ile beraber Laleli piyasasının en önemli ürününü teşkil ediyor), belirtilmesi

gereken ilk husus bavul ticaretine yönelik imalat ile uluslararası şirketlerin örgütlediği iddia edilen ihracata yönelik imalat dışında, uluslararası şirketlerin örgütlemesine tabi olmayan bir ihracat türünden de söz etmenin mümkün olduğudur. Öte yandan, yalnız küçük girişimcilerin değil, görece büyük olarak nitelendirilen deri imalatçıların da Laleli üzerinden ESB'ye mal sevkiyatı yaptıkları biliniyor. Ayrıca, bavul ticaretinden elde edilen 'daha büyük karlar'ın da uzun vadede sürdürülebilirlik olasılığı işletme literatürü açısından bakıldığında tartışılabilir nitelikte. Nitekim, yazarın kendisi de görüştüğü deri imalatçıların Çin ve Pakistan ile fiyat konusunda rekabet etmelerinin çok zor olduğu yönündeki ifadelerine yer veriyor (s. 109). Böylesi bir ortamda, deri giyim sanayicilerinin 'arada-dereede' kalmak yerine yüzlerini kalite ve tasarım ağırlıklı ürün talep eden müşterilere dönerek, izledikleri stratejiler açısından İtalya ve Çin deri giyim üreticilerinden İtalya örneğine daha yakın bir konuma yöneldikleri görülüyor. Dahası, yazarın da belirttiği gibi, artık Rusya pazarı da tek katmanlı olmaktan oldukça uzak bir görünüm arz ediyor. Kaldı ki, işletmelerin stratejilerine yönelik bu baskılar ve ortaya çıkan değişimler Laleli'deki enformel ekonomiye özgü değil, çok daha genel ölçekte cereyan etmekte, ancak Laleli gibi yerel ekonomilere de kaçınılmaz olarak yansımakta. Ve tam da bu yüzden, yazarın söz ettiği 'tüccarların her an Laleli'yi terk edip fiyatların daha düşük olduğu başka bir ülkeye –mesela Çin'e veya Pakistan'a- mekik dokumaya başlayabilecekleri' (s. 116) olasılığı ortaya çıkabiliyor. Sürdürülebilir rekabetçi avantajlara yönelmesi durumunda, ki deri giyim sanayi özelinde gözlenen eğilim budur, müşterilerin bu kadar kolay adres değiştirmeyeceği açıktır. Kısacası, işletmelerin stratejik yönetimleri perspektifinden bakıldığında durumun yazarın tarifinden çok daha karmaşık olduğu görülüyor.

Dördüncü bölümde, uluslararası nakliyat ve Moskova'da toptancılık ve parakendecilik faaliyetleri üzerinde duruluyor. Bu bölümde yazar, meta zincirinin bazı halkalarında sermaye yoğunlaşması gerçekleştiğini ve bu yüzden küçük tüccarların ayakta kalmasının giderek zorlaştığını vurguluyor. Detaya incek olursak, mekik tüccarları tarafından yolcu beraberinde taşınan malların zaman içinde 'tur operatörleri' ve 'kargo şirketleri' aracılığıyla taşınmaya başladığı tespiti yapıyor. Bu gelişmeyi daha da körükleyen bir olgu, Rusya Federasyonu'nun ülkeye gümrüksüz sokulabilecek mal miktarını 1995'de kişi başına 2000 dolara, 1996'da ise 1000 dolara indirmesi olarak görülüyor. Öyle ki, kargo şirketleri İstanbul'da teslim aldıkları malları Rus gümrük noktalarından geçiriyor, depoluyor ve mekik tüccarlarına teslim ediyor. Bu sistemde, mekik tüccarı ve satın alınan ürünler ayrı ayrı yolculuk etmelerine rağmen 'yolcu beraberinde' işlemi görüyor. Anlaşılacağı üzere, kargo şirketlerinin faaliyetleri ve nakliyat işlemi mekik ticaretinde belki de en 'karanlık' noktayı oluşturuyor. Nitekim, kargo şirketlerinin gelişiminde

mafya gruplarının rol oynamış olması ihtimalinden söz etmek mümkün (p. 127). Öte yandan, kargo şirketlerinin varlığının, mekik tüccarlarının İstanbul'a geliş sıklığını azalttığı ve birkaç kişinin bir araya gelerek paralarını bir kişiye teslim etmeye (zira Laleli piyasası büyük ölçüde nakit döviz ile çalışan bir piyasa) ya da Moskova'daki büyük toptancılardan istedikleri ürünleri edinmeye başladıkları gözleniyor. Bu süreç, bazı büyük tüccarların toptancılığa terfi etmesi, pek çok küçük tüccarın da toptancılara bağımlı hale gelmesi sonucunu doğuruyor.

Mekik ticareti ağında girişimcilik, beşinci bölümün odak noktasını oluşturuyor. Bu bölümde, özellikle Slav cumhuriyetlerinde neden kadınların mekik tüccarları arasında çoğunlukta oldukları sorusuna yanıt aranıyor ve kadınların girişimci olarak küçük ölçekli ticarete kazandırdıkları özellikler üzerinde duruluyor. Ayrıca, sermayesi az olan mekik tüccarlarının, sermayeyi emekle ikame ettikleri ve bu emeğin de esas itibarıyla 'zor koşullarda uzun mesafeler kat etmeye' karşılık geldiği tezi ileri sürülüyor. Özetlemek gerekirse, Rusya'da alım gücünün düşmesi ve yoksulluğun artmasıyla birlikte, bazı aileler geçimlerini sağlayabilmek için hane ekonomisi, enformel sektör ve küçük ticarete yöneldiler. Piyasa ekonomisine geçiş sürecinde özellikle kadın nüfusun iş kaybına maruz kalması, enformel ekonomi ve hane ekonomisi içinde öteden beri devam eden rolleri ve zaten bavul ticaretinde önde gelen giyim eşyası ağırlıklı mal gruplarında daha iyi alışveriş yapabiliyor olmaları, maddi durumu kısmen daha iyi olan ve seyahat edebilecek kadar sağlıklı olan kadınların bavul tüccarı olmaları sonucunu doğurmuş görünüyor.

Altıncı bölümde, mekik tüccarları ve Laleli esnafı arasındaki ilişkiler üzerinde duruluyor. Son yıllarda literatürde öne çıkan 'güven' kavramı etrafında, girişimci aktörlerin (alıcı ve satıcıların) dil ve etnik kimlik olarak aynı gruba mensup olmadıkları Laleli'de yaptırım gücü olan ilişkilerin nasıl kurulabildiği irdeleniyor. Bu noktada, Boşnak ve Bulgaristan göçmeni tezgahtarlar ve mağaza sahiplerinin Rusça veya başka Slav dillerini konuşuyor olmalarının bir kültürel bağlantı noktası olarak önemine işaret ediliyor. Söz konusu güven ilişkileri açıklanırken, nakit ödemeler ve kredili satışların yanı sıra, arkadaşlık veya cinsel/duygusal yakınlaşma şeklinde gelişebilen kişisel ilişkilerin oynadığı rol üzerinde de duruluyor. Aslında, Laleli'nin kayıt dışı ortamında, ürünlerin niteliğine ya da teslimat ve ödeme koşullarına ilişkin hiçbir yasal yaptırım bulunmadığı düşünülürse, ilişkilerin büyük ölçüde 'güven' üzerine kurulu olduğu iddia edilebilir. Böylesi bir ortamda, girişimcilerin tutunabilmeleri için iyi bir 'çerçeve'lerinin olması gerektiği özellikle vurgulanıyor. Bu koşullarda, tarafların aralarında uzun vadeli, hatta kalıcı iş ortaklıkları kurma çabasına girebildikleri de görülüyor. Yazılı sözleşmelere dayanmayan bu sistem, işlerin iyi gittiği dönemlerde

işliyor, fakat mekik ticaretinde dalgalanmalar yaşandığında kolayca çökebiliyor. Ancak, Yüksekker'e göre, 1998 krizinde pek çok girişimcinin zarar görmesi ile sonuçlanan bu sistem, kriz sonrası toparlanma döneminde kendini yeniden üretebildi. Yazar, Laleli'de gözlenen bu 'nev'i şahsına münhasır' diyebileceğimiz 'güven' çeşidinden hareketle, literatürde ekonomik aktörler arasındaki ilişkilerin daha önceden varolan sosyal ilişkiler içine 'gömülü' olduğu yönündeki yaklaşıma (örn., Granovetter, 1985) bir eleştiri getiriyor. Ancak yazar, bu tezin literatürde zaten başka eleştirilerinin de olduğu gerçeğine işaret etmediğinden, Laleli örneğinin tamamen özgün yanlarının altını çizme fırsatını kaçırmış oluyor. Örneğin, yapılan bazı araştırmalarda (Cohen and Fields, 1999; Saxenian, 1994) Silicon Vadisi'nde faaliyet gösteren girişimcilerin arasında da köklü ve derinlikli sosyal ilişkiler olmadığı; ancak birbirlerini önceden tanımayan girişimcilerin çoğunlukta olduğu böylesi bir ortamda Laleli'den farklı olarak güven tesisinin sözleşmeler yoluyla sağlandığı ve dolayısıyla hukuk kurallarının gerektiği gibi uygulanması pratiğinin 'sosyal ilişkilere gömülü güven' kavramını pekala ikame edebildiği tespitlerinde bulunulmuştu. Benzer bir şekilde, Yüksekker'in vardığı bavul ticareti piyasasında 'aynı konumdaki girişimciler arasında dayanışmadan çok rekabet olduğu' (s. 201) yönündeki bir diğer sonuç da bu konuda süre giden hararetli tartışmalara bağlanabilse bu noktada önemli bir katkı ve değişik bir bakış açısı getirebilirdi.

Yedinci Bölüm ise esas olarak Laleli'ye odaklanmakla birlikte, karşılaştırma amaçlı olarak kısaca Trabzon'un mekik ticareti tecrübesine de değiniyor. Trabzon, 1988'de Sarp sınır kapısının açılmasından sonra bavul tüccarlarının ilk uğrak yerlerinden biri oldu. Önceleri çok canlı olan bu pazar, 1994'den sonra düşüşe geçerek 'Laleli ile girdiği yarış' (s. 225) kaybetti. Yüksekker'e göre, Trabzon'da mekik ticareti hacminin düşmesine neden olan iki unsur şöyle özetlenebilir. Trabzon'da mekik ticaretine yönelik hazır giyim ve deri giyim imalatı Laleli fiyatlarıyla rekabet edemiyordu ve Trabzon mekik tüccarlarına Laleli'nin sunduğu hizmetleri (kargo şirketleri, insan kaynakları, vs.) veremiyordu. Yazar, Trabzon'un görece muhafazakar yapısının da mekik tüccarlarının Laleli yönündeki tercihlerinde etkili olmuş olabileceğini belirtiyor. Kısacası, Yüksekker'in gerek bu konuyu, gerekse de 'neden başka bir yer değil de Laleli?' sorusunu tartışırken (s. 240-251), esas itibarıyla İstanbul'da varolan imalat potansiyelinin ve Laleli piyasasını başlangıç aşamasında şekillendiren nüfus hareketlerinin (özellikle Bulgaristan'dan ve Türkiye'nin güney doğusundan göçler) üzerinde durduğu söylenebilir.

Laleli'nin ortaya çıkışı ve dalgalanmalara rağmen tutunmasını sağlayan 'elastikiyetini' (İngilizce deyimle 'resilience') aslında bir başka bakış açısıyla da açıklamak mümkün. Bu konudaki literatüre göre 'şans faktörü' (Krugman, 1991) olarak sınıflandırılacak, Yüksekker'in de

işaret ettiği bazı nüfus hareketleri (örneğin, Slav dillerine hakim Bulgaristan Türkleri'nin göçü) Laleli'deki öbeklenmenin başlangıcını tetiklemiş olabilir. Benzer biçimde, literatürde 'ilgili ve destekleyici sektörlerin varlığı/katkısı' olarak nitelendirilen faktörlerin de Laleli'nin ortaya çıkmasında ve gelişiminde rol oynadığı iddia edilebilir. Bunlara ek olarak, Trabzon karşılaştırmasının açık bir biçimde ortaya koyduğu gibi, yalnızca ilgili alanlarda faaliyet gösteren imalatçıların değil, aynı zamanda bazı hizmet ve kurumların da yakın iş çevresinde var olmalarının Laleli'nin göreceli üstünlüğünü tayinde etkili olmuş olması yüksek bir olasılıktır. Bu noktalara yazar tarafından kısmen değinilmekle birlikte, söz edilmeyen başka bir unsur daha vardır ki, önemi belirleyici olabilir. Yukarıda sözünü ettiğimiz şans, faktör koşulları ve ilgili ve destekleyici firma/ sektör ve kurumların varlığı gibi etkenlerin yanı sıra, talep koşulları ve firma stratejileri ile yerel ve ulusal düzeyde devlet politikalarının da katkısıyla, Laleli iş çevresi zamanla literatürdeki tabirle 'kendi kendini besleyen bir sisteme' (Porter, 1998) dönüşmüş olabilir. Bir mekanın böylesi bir 'mıknatıs'a dönüşmesi durumunda, ilgili alanda yeni iş kurma hevesindeki girişimcilerin de söz konusu adrese yönelmelerini görmek şaşırtıcı olmayacaktır ki bu da sistemi besleyen ve dönüştüren bir etki yaratabilir.

Bu eleştiriyi kapatırken, kitabın sonuç bölümünde yazarın üzerinde durduğu bir kaç can alıcı noktaya değinmekte yarar var. İlk husus, 'bavul ticareti geçici bir olgu mudur?' sorusu etrafında yoğunlaşıyor. Yüksekler'e göre, 'küçük ölçekli bavul ticaretinin hacmi düşse ve bu işle uğraşanların sayısı azalsa da, bölge ülkelerindeki mevcut ekonomik koşullar hüküm sürdükçe mekik ticareti devam edecektir' (s. 256). Ancak Yüksekler, izleyen sayfalarda Türkiye ile ESB arasındaki ticaretin orta vadede kayıtlı hale geleceğini de belirtmektedir. Buradan, yazar tarafından Laleli piyasasının yok olmasının değil, orta vadede nitelik değiştirmesinin beklendiği sonucuna varabiliriz. Bir diğer husus, Laleli'nin istisnai bir yapı olup olmadığı tartışılırken, yazarın öne sürdüğü 'kapitalist dünya ekonomisi, başlangıcından itibaren hep küresel bir ekonomiydi' yönündeki tezle ilgilidir. Burada detaya girmeden, bu tezin benim de katıldığım bir eleştirisinin, aynı şirketin değişik ülkelerdeki ekonomik faaliyetlerinin örgütlenmesi aşamasında işlevsel bir entegrasyona geçilmesi ile beraber kapitalizmin yeni bir safhasına, yani küreselleşmeye, geçildiği yönünde olduğunu belirtmekle yetinelim (Dicken, 1998). Vurgulanması gereken son husus da, Laleli örneğinin ekonomik faaliyetlerin mekansal örgütlenmesi konusunda olası değişik türdeki yapılanmalardan yalnızca birini temsil ediyor olduğu gerçeğidir (başka olası 'yapışkan mekanlar' için bkz Markusen, 1996). Bu açıdan bakıldığında, kitabın aslında ilgili literatüre yazarın iddia ettiği gibi bir 'eleştiri'den çok (s. 220), bir 'katkı' getirdiği söylenebilir.

Sonuç olarak, Yüksekler'in Laleli'deki uluslar-ötesi enformel ekonomik yapıyı irdelediği araştırmasını konu edinen kitabı *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*, literatüre önemli katkılarda bulunan, alanın bazı kilit noktalarını tartışmaya açan ve dolayısıyla konu ile ilgili araştırmacılar için önemli bir bilgi kaynağı oluşturabilen bir eser olarak karşımıza çıkıyor.

Özlem Öz

ODTÜ İşletme Bölümü

Kaynaklar

- COHEN, S. S., ve FIELDS, G. (1999), "Social Capital and Capital Gains in Silicon Valley", *California Management Review*, 41(2), 108-130.
- DICKEN, P. (1998), *Global Shift: Transforming the World Economy*, Londra: Paul Chapman Publishing Ltd.
- GRANOVETTER, M. (1985), "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *American Journal of Sociology*, 91, 481-510.
- KRUGMAN, P. (1991), *Geography and Trade*, Cambridge, MA.: The MIT Press.
- MARKUSEN, A. (1996), "Sticky Places in Slippery Slopes: A Typology of Industrial Districts", *Economic Geography*, 72(3), 293-313.
- PORTER, M. E. (1998), "Clusters and the New Economics of Competition", *Harvard Business Review*, Nov/Dec, 76(6), 77-91.
- SAXENIAN, A. (1994), *Regional Advantage, Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*, Boston: Harvard University Press.